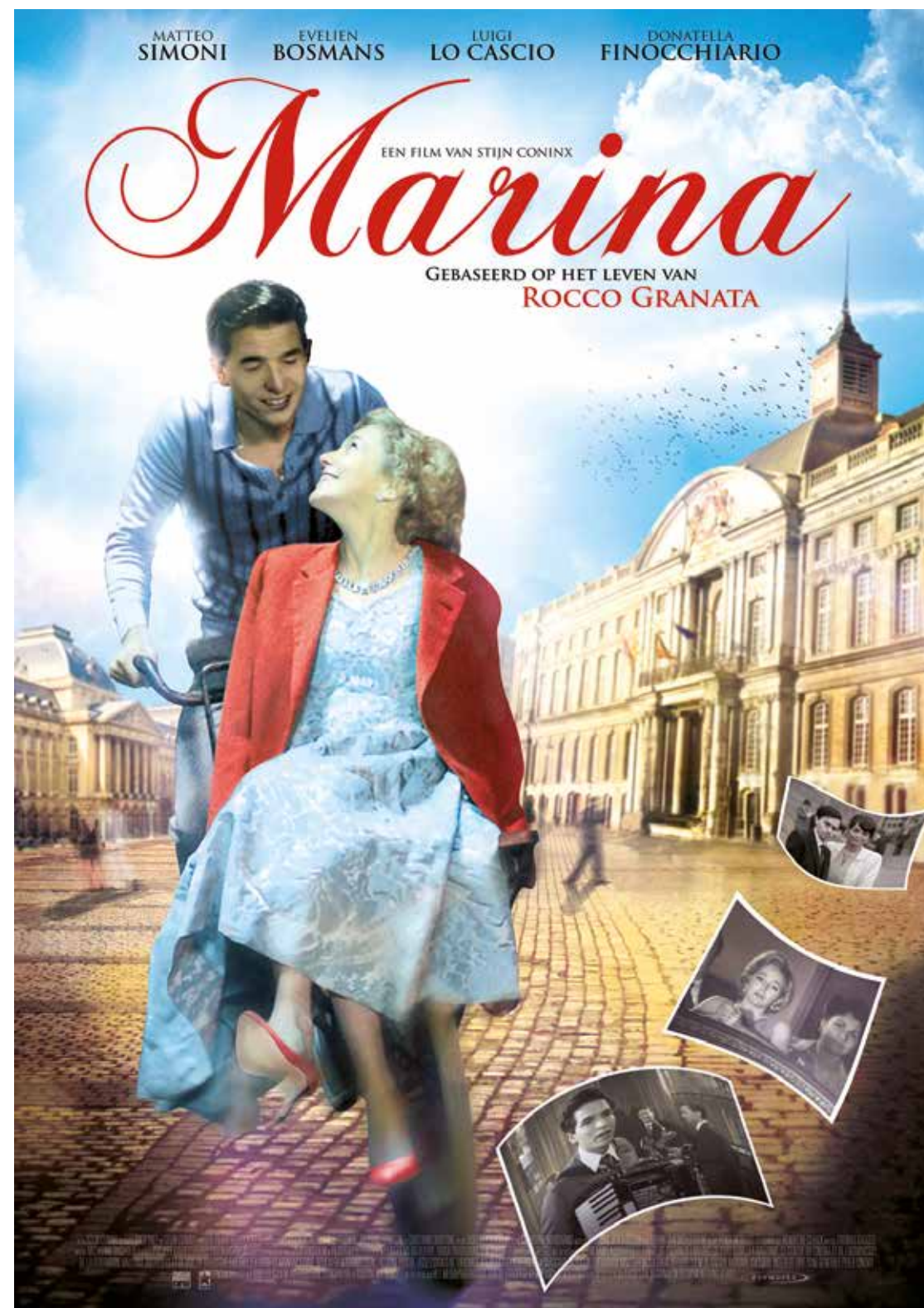

Rocco leert Italiaans

Italiaanse immigranten in Vlaanderen

De film *Marina* van Stijn Coninx trok in 2014 volle zalen. Niet minder dan 400.000 Belgen gingen kijken en maakten via de levensgeschiedenis van zanger Rocco Granata kennis met de levensomstandigheden van de Italianen in Limburg: hun geploeter in de mijnen, de inspanningen van sommigen om ander werk te vinden en het racisme waarmee ze werden geconfronteerd in de jaren 1950 ... Ook Rocco, die afkomstig was uit Calabrië, volgde aanvankelijk het klassieke traject van een mijnwerkerskind: hij werkte eerst, zoals zijn vader, in de mijn om vervolgens aan dat lot te ontsnappen en in een garage aan de slag te gaan. Wat we niet weten is hoe zijn 'integratie' op school in Waterschei verliep. Ook laat de film in het midden of hij, zoals andere migrantenkinderen, een van de vele cursussen van het Italiaanse consulaat heeft gevolgd. Die cursussen werden georganiseerd om de kinderen, die vaak niet meer dan een plaatselijk Italiaans dialect spraken, de kennis van *la bella lingua Italiana* bij te brengen. In dit artikel onderzoeken we welke onderwijsinspanningen de Italiaanse consulaten in Vlaanderen leverden om de integratie van de Italiaanse mijnwerkers te bevorderen en de Italiaanse taal en cultuur te promoten. En we volgen hoe die cursussen sinds de jaren 1950 zijn geëvolueerd.

Affiche van de film *Marina*, gebaseerd op het leven van de zanger Rocco Granata. (<https://ciaotutti.nl/italiaanse-taal/film-italiaanse-taal/win-kaartjes-voor-marina-de-film/>)

Begrafnisstoet van mijnwerkers na de ramp in Marcinelle, 18 augustus 1956.
Foto: Roger Hespel. (Amsab-ISG, Gent)

De Italiaanse migratie in België

Vanaf het midden van de 19e eeuw verlieten miljoenen Italianen hun vaderland, op zoek naar een beter leven voor zichzelf en hun familie. Voor de meesten was er geen of onvoldoende duurzaam werk in Italië. En sommige politieke militanten, die zich hadden geëngageerd in de nationale ontvoeringsstrijd, waren er simpelweg niet langer gewent. België was lang niet het enige land waar zij naartoe trokken, maar de Italiaanse gemeenschap kon in de Belgische samenleving wel een belangrijke plek veroveren. Daarbij wordt wel eens vergeten dat de eerste Italianen in ons land niet arriveerden na de Tweede Wereldoorlog, als gevolg van het (steenkool)akkoord dat de Belgische en de Italiaanse overheden sloten op 20 juni 1946. Al in de 19e eeuw kwamen ze naar onze regio afgezakt, zij het niet in grote aantallen en niet met tienduizenden tegelijk.¹

Voor de Eerste Wereldoorlog arriveerden vooral individuele landverhuizers: draaiorgelspelers, kelners, beeldhouwers, handschoenmakers, bedelaars ... Daarnaast kwamen er politieke migranten, mensen van 'progressief-liberale' signatuur, die de wijk moesten nemen tijdens de *Risorgimento*, het eenmakingproces van Italië.² Toch was er ook in die periode al sprake van een georganiseerde immigratie. Voor sommige opdrachten waarvoor Belgische arbeiders de neus ophaalden, werden Italiaanse werklui aangeworven, zoals bij de aanleg van de spoorlijn tussen Bertrix en Muno in Wallonië. In 1922 sloot de *Fédération charbonnière de Belgique* (Fedechar), de beroepsvereniging van de steenkoolbedrijven, een steenkoolakkoord af dat het mogelijk maakte om officieel kandidaat-mijnwerkers te rekruteren. Daarnaast doken tussen 1919 en 1925 honderden arme Italianen spontaan in ons land op, zodat

de Italiaanse gemeenschap in België tussen de twee wereldoorlogen aanzienlijk aangroeide. In totaal waren er in 1938 al ongeveer 37.000 mensen overgekomen.³

Bij de emigranten bevonden zich ook antifascistische militanten, die na de Eerste Wereldoorlog uit hun vaderland verdreven waren. Zij zorgden ervoor dat hun ideeën ingang vonden in de Italiaanse gemeenschap en deden er alles aan om te verhinderen dat die in fascistisch vaarwater terechtkwam. Die inspanningen werden echter tegengewerkt door vertegenwoordigers van het fascistische Italiaanse regime in ons land. Zoals ook in andere (immigratie)landen het geval was, trachtten die met een waaier van aantrekkelijke initiatieven – van sociale, culturele, educatieve en recreatieve aard – de invloed van de antifascistische groeperingen in te dijken.⁴ Ze stampten scholen, vakantiekolonies, poliklinieken, sportclubs en bibliotheken voor de Italiaanse gemeenschap uit de grond, zij het niet altijd met het gewenste resultaat. De Belgische overheid liet immers tegenwerking van de fascistische agitatie toe.⁵

Na de Tweede Wereldoorlog gingen de Italiaanse immigranten vooral aan de slag in sectoren met arbeidsvoorwaarden waarvoor Belgische werknemers minder te vinden waren, zoals de mijnbouw⁶ en de steengroeven. De Italiaanse regering maakte geen bezwaar. Voor haar vormde de emigratie een middel – en zelfs het enige middel – om de werkloosheid in het land te bekampen, om de armoede terug te dringen en de sociale conflicten in Italië onder controle te krijgen.⁷ Ook voorgaande regeringen, met name in de jaren 1920, hadden deze opvatting gehuldigd. De emigranten, die naar het buitenland vertrokken, zorgden immers voor een stroom van lires naar het vaderland. En dus staken zo'n tweeduizend Italianen per week de grens over om in de Belgische mijnen aan het werk te gaan.

Rocco met zijn ouders en zusje in Waterschei.
(<http://www.roccogranata.be/nl/biografie/>)

van een leien dakje. Zij waren *forestieri qui 'vreemdelingen hier'*, zoals Rocco in de film tegen zijn moeder zegt, en ze kregen amper aandacht van de plaatselijke bevolking. Maar 'we konden niet voor altijd *forestieri* blijven. Dat konden we niet'.

Onderwijs als middel tot integratie

Opleiding en onderwijs vormen belangrijke hefboomen bij de integratie van immigranten. Ze zijn van onschatbare waarde wanneer ze proberen samen te leven met hun Belgische en niet-Belgische burens. Tegelijkertijd moeten deze mensen ook hun eigen identiteit ontwikkelen. Die twee verzoenen blijkt een moeilijke opgave. Door de aanpassing aan de andere cultuur dreigt de eigen identiteit verloren te gaan, worden familiebanden losser en worden pogingen om zich bij een terugkeer naar het vaderland in de samenleving in te schakelen, belemmerd. Belangrijk is dat zij zich de taal en de cultuur van hun moederland eigen maken – vaak beperkt de culturele bagage van de migrantenkinderen zich tot die van hun ouders. Zo wijst een hele reeks studies uit dat een degelijke kennis van de taal van het land van herkomst van kapitaal belang is voor het zelfvertrouwen en het culturele zelfbewustzijn van migrantenkinderen. Experts zijn het er ook over eens dat een voortreffelijk beheersingsniveau van de moedertaal het makkelijker maakt om de taal van het aankomstland te leren.¹⁰

Voor de Italiaanse immigranten in België verliep het integratieproces gekoppeld aan de ontwikkeling van een eigen identiteit niet van een leien dakje. In het interbellum moesten Italiaanse ouders in België kiezen voor een van beide waardoor hun kinderen in twee groepen leken opgesplitst. Met aan de ene kant de kinderen die naar Italiaanse scholen gingen, gesubsidieerd door de Italiaanse regering en nauw verbonden met het

regime van Mussolini – in 1939-1940 ging het om een duizendtal kinderen. En aan de andere kant een groep kinderen, die op Belgische scholen zaten omdat hun ouders niet wilden dat ze opgevoed werden met een 'fascistische' ideologie en omdat ze niet als sympathisanten van het fascisme wilden gebrandmerkt worden.¹¹ De moeilijkheden namen toe in de jaren 1950 toen een nieuwe golf Italiaanse kinderen in België aankwam met hun moeders. Ze volgden hun vaders en mannen die eerder in het kader van het Belgisch-Italiaans akkoord van 1946 naar hier waren verhuisd. Toen die kinderen in België begonnen school te lopen, doken de problemen al snel op. Het Belgische onderwijssysteem was niet uitgerust om hen op te vangen en het wist zich geen raad met de psychologische en pedagogische problemen die voortvloeiden uit het feit dat de kin-

deren geen Nederlands of Frans spraken. Bovendien werd het onderwijs in Vlaanderen en Wallonië anders uitgebouwd en varieerden de politieke standpunten met betrekking tot de migrantengemeenschappen en de institutionele vertaling ervan. In Wallonië werd het onderwijsbeleid gedictieerd door interculturele opvattingen, terwijl in Vlaanderen eerder multiculturele opvattingen werden uitgedragen, geïnspireerd door de belangrijke rol van het Nederlands voor de Vlaamse identiteit.¹² Concreet betekende dit dat Nederlands leren in Vlaanderen sterk werd gepromoot, terwijl in Wallonië de moedertaal van de kinderen meer werd gevaloriseerd.

Tot de jaren 1980 bleven Belgische projecten om de slaagkansen van migrantenkinderen te verhogen, eerder zeldzaam. Bovendien waren ze vaak een zaak van pri-

Francesco en Paolo Limpetti tussen de barakken in Winterslag, 16 september 1954. (Amsab-ISG, Gent)

vépersonen en solidariteitscomités. Van het toenmalige ministerie van Nationale Opvoeding zijn ons alvast geen betekenisvolle initiatieven bekend. Met een enorme vertraging ging de Belgische overheid zich in de jaren 1980 dan toch concreter bezighouden met onderwijs voor migrantenkinderen en zetten de gemeenschappen een onderwijsbeleid voor de kinderen van migrerende werknemers op poten, in uitvoering van een Europese richtlijn.¹³ Die bepaalde dat het land dat migrerende werknemers opving, passende maatregelen moest nemen om onderricht in de taal van dat land aan te bieden, op maat van de kinderen én kosteloos. Tegelijk moest het ook onderwijs in de moedertaal van de kinderen verstrekken, geïntegreerd in het reguliere onderwijs. Door ook de taal en cultuur van de kinderen naar waarde te schatten, hoopte men hun integratie te bevorderen.

Enkele landen met immigranten in België waren ondertussen zelf begonnen met het tekort op te vangen. Vanaf de jaren 1950 was ook het Italiaanse consulaat op dat vlak actief in Limburg. Maar, zoals hierboven werd aangestipt, konden Italiaanse migrantenkinderen in België ook al eerder schoollopen in Italiaanse scholen. In deze bijdrage focussen we op de pogingen om dit onderdeel van het integratieproces op de rails te krijgen, te beginnen met de eerste Italiaanse scholen in België in het begin van de 20e eeuw, de ontwikkeling van aangepast onderwijs in de tweede helft van die eeuw en het gedifferentieerde beeld dat in Vlaanderen werd waargenomen.

De Italiaanse overheid stimuleert de *italianità*, eerste helft 20e eeuw

De eerste lessen Italiaans voor kinderen in België, gesubsidieerd door de Italiaanse regering, werden al in 1906 gegeven, in de Scuola italiana di Beneficenza in Brussel.

Dat leren we uit gegevens die zich in de bibliotheek van het Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken in Rome bevinden. Later, in 1910, kwamen daar nog de salesiaanse school in Hechtel en het salesiaans instituut en de Dante Alighieri-school¹⁴ in Luik bij, hoewel deze laatste naar alle waarschijnlijkheid niet op subsidies uit Rome kon rekenen. Daarnaast promoveerde de Italiaanse regering ook andere cursussen of bijeenkomsten. Enkele waren gewijd aan kunst en literatuur en vonden plaats in Brussel, een plek waar de Italiaanse 'elite' in België haar opwachting maakte. Ook zette de Italiaanse overheid in Luik en Seraing haar schouders onder de *corsi dopolavoro*, cursussen die na het werk werden gegeven. Ze waren vooral bedoeld voor Italiaanse arbeiders die in de steenkool- en staalnijverheid waren tewerkgesteld.

In de jaren 1920 ging het regime van Mussolini zich met de lessen bemoeien: om ervoor te zorgen dat de Italiaanse kinderen hun culturele identiteit zouden bewaren, maar toch vooral om de invloed van de antifascistische verenigingen te beperken en om de Italiaanse migrantengemeenschappen wereldwijd 'onder curatele' te plaatsen.¹⁵ De Italiaanse overheid – met de ambassades, consulaten, Istituti Italiani du Cultura – ging daarbij erg systematisch te werk. De zogenaamde 'scholen van het regime' werden niet alleen opgericht of gesubsidieerd in België, maar overal in de wereld waar zich Italiaanse gemeenschappen hadden gevestigd.¹⁶ In Brussel opende het Italiaanse consulaat, volgens de eerste officiële gegevens, in 1930 een kleuter- en een lagere school. De volgende gegevens dateren van tien jaar later (1940 en 1941): er is sprake van scholen in Brussel, Luik, Charleroi, Gent en Genk. Ook zouden er in Vlaanderen twee scholen zijn gesubsidieerd door de Italiaanse regering, en dat voor de schooljaren 1939-1940 en 1940-1941: de

Vrije cursussen (*corsi liberi*) Italiaans, gesubsidieerd door de Italiaanse overheid (schooljaren 1939-1940 en 1940-1941)

CURSUSPLAATS	INSTELLINGEN	schooljaar 1939-1940		schooljaar 1940-1941	
		Aantal cursussen	Aantal leerlingen	Aantal cursussen	Aantal leerlingen
Antwerpen	Dante Alighieri Vereniging	2	49	1	22
Gent	San Marco school en Dante Alighieri Vereniging	3	39	1	26
Genk	Maria Pia di Savoia school	1	10	-	-
Genk-Waterschei-Zwartberg Eisdien-Winterslag	Maria Pia di Savoia school, Genk	-	-	9 cursussen <i>dopolavoro</i>	181
Hasselt	Maria Pia di Savoia school, Genk	1	47	-	-
TOTAAL		7	145	11	229

Bron: Italiaans ministerie van Buitenlandse Zaken, Directoraat-Generaal van de Italianen in het buitenland, *Annuario delle istituzioni culturali italiane all'estero*, Rome, 1940 en 1941.

San Marcoschool in Gent, waar naschoolse vorming met de Italiaanse taal en cultuur werd aangeboden aan 42 leerlingen (niveau onbekend), en de Maria Pia di Savoiaschool in Genk, waar een kleuterklas en vijf klassen van de lagere school werden ingericht voor in totaal 148 leerlingen.

De Italiaanse staat zorgde dus voor de financiering: via de Direzione generale delle scuole italiane all'estero, de algemene directie van Italiaanse scholen in het buitenland, verbonden aan het ministerie van Buitenlandse Zaken, en later ook via de Direzione generale degli Italiani all'estero, de algemene directie van Italianen in het buitenland. Om aanspraak te maken op subsidies, moesten de scholen zich conformeren aan bepaalde normen en programma's. Zo moesten kandidaat-lesgevers niet alleen slagen voor een examen, maar ook in een gesprek aantonen dat ze geschikt waren om in het buitenland aan de slag te gaan en

er hun 'missie' naar behoren te vervullen. Daarnaast moesten ze een voorbereidingscursus volgen met de vakken katholieke godsdienst, esthetische vorming zoals koorzang, schoonschrift en spreekvaardigheid (voordracht), leesvaardigheid, schrijfvaardigheid (dictee), oefeningen en conversatie in het Italiaans, wiskunde, meetkunde en boekhouding, gezondheidsleer, natuurkunde, beginselen van de rechtsstaat en de economie, *lavori donneschi* (werk dat destijds uitsluitend door vrouwen werd verricht), handenarbeid, spel, tuinonderhoud en vreemde talen. Naast de centrale thema's werden vooral de verdiensten van het fascisme in de verf gezet en de wijze waarop een Italiaan hoorde te denken en te voelen. De Italiaanse regering wilde op die manier overal de zogenaamde *italianità* verspreiden en tegelijk verhinderen dat de kinderen van Italiaanse emigranten zich integreerden in hun nieuwe land.

De resultaten van die aanpak waren waarschijnlijk niet bevredigend. De inschrijvingen van de Italiaanse scholen in Gent, Genk, Brussel, Charleroi en Luik bleven ongetwijfeld onder de verwachtingen. Volgens Anne Morelli was 'je kind naar een dergelijke school sturen een blijk van sympathie voor het fascistische regime, zowel in de ogen van de fascisten als van de antifascisten [...] de meerderheid van de migrantenkinderen trok liever naar een Belgische school, omdat zij op die manier grotere stappen vooruit konden zetten in hun integratieproces.'¹⁷ Toch worden deze Italiaanse scholen nog steeds beschouwd als modelscholen. Ze waren efficiënt georganiseerd en hebben op hun manier, en ondanks hun twijfelachtige doelstellingen,

bijgedragen aan het behoud en de verspreiding van de Italiaanse taal en cultuur.

Ook via de *corsi liberi* of 'vrije cursussen' werd de kennis van het Italiaans gepropageerd. De cursussen werden in het hele land georganiseerd en konden (en kunnen nog steeds) op subsidies van de Italiaanse overheid rekenen. Met 229 inschrijvingen voor het schooljaar 1940-1941 waren zij in Vlaanderen redelijk succesvol. Na de Tweede Wereldoorlog werden de Italiaanse taal en cultuur in ere hersteld. Voor Italiaanse werknemers, hun families en kinderen werden, eerst met privé-geld en later ook met subsidies van de Italiaanse overheid, opnieuw taal- en andere cursussen georganiseerd.

► Kinderen krijgen Italiaanse les. Foto's: J.M. Bodson, jaren 1950. (In: Roger AUBERT, Felice DASSETTO, Michel DUMOULIN, *L'immigration italienne en Belgique. Histoire, langues, identités. Bibliographie 1945-1985*, Brussel, Istituto italiano di cultura, 1985, p.54, p. 98)

De cursussen van Italiaanse onderwijscentra, tweede helft 20e eeuw

Vanaf het midden van de jaren 1950 begonnen de Italiaanse consulaten naschoolse cursussen taal en cultuur aan de kinderen van Italiaanse migranten aan te bieden. Daarmee waren ze niet de eerste, zegt Sartori: 'Missionarissen en kloosterzusters deden het hun lang geleden al voor door naschoolse cursussen te organiseren (*corsi doposcuola*); veel ruchtbaarheid werd aan die (privé-)initiatieven destijds niet gegeven, maar nu kregen de cursussen wel een officieel tintje en een wettelijk statuut.'¹⁸ En dus richtten de consulaten Direzioni didattiche op. Deze centra voor naschools onderwijs kwamen aan de onderwijsbehoeften van migrantenkinderen tegemoet en waren vooral bedoeld voor kinderen van Italiaanse ouders die niet overwogen om zich definitief in België te vestigen, maar

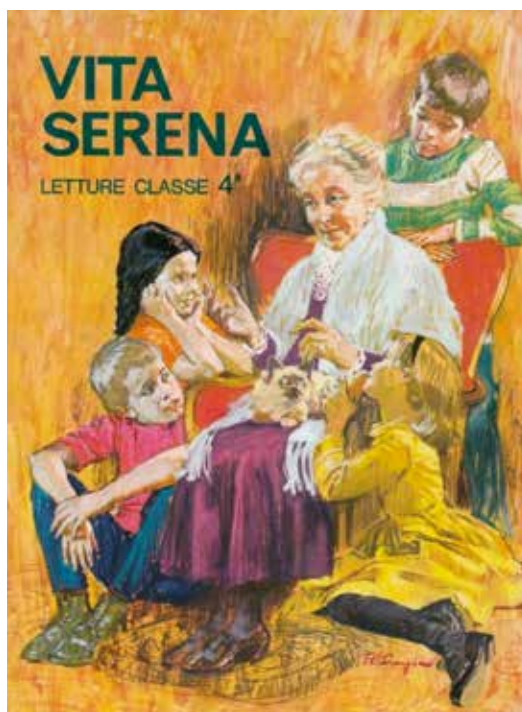
naar hun vaderland wilden terugkeren zodra zij een spaarpotje hadden opgebouwd. De directeur van die centra kreeg zijn opdrachten van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij moest ervoor zorgen dat de *corsi doposcuola* op wieltjes liepen. Zo ging ook de Direzione didattica in Hasselt, verbonden aan het Italiaanse consulaat aan de Luiksesteenweg, te werk. We vonden enkele officiële gegevens in verband met de schooljaren 1959-1960 en 1960-1961: tijdens de eerste periode werden 49 cursussen ingericht, tijdens de tweede 60. De cursussen gingen door in Beringen, Eisden, Genk, Hasselt, Heusden, Houthalen, Lanklaar, Lindeman, Vucht, Waterschei, Winter slag, Zolder en Zwartberg.

Voor de volgende gegevens maken we een sprongetje naar het schooljaar 1968-1969. We vonden ze terug in de verslagen van de Italiaanse onderwijsinspectie in de Benelux. We leren eruit dat de Direzione didattica met standplaats Hasselt toen 88

Leerlingen uit Waterschei
tijdens een Italiaanse les.
(Emile Van Dorenmuseum, Genk)

Cover van een *libro de lettura* of leesboek. (U.VALLI, L.BERTANI, *Vita serena. Letture per le scuole elementari. Classe quarta*, Milaan, S.E.C.I.)

naschoolse cursussen organiseerde, voor in totaal 1918 leerlingen. Er werden 19 lesgevers aangeworven. Zij werden ter plekke gerekruteerd en kregen een contract van bepaalde duur. Uit die verslagen blijkt verder dat de Direzione didattica ook lessen voor haar rekening nam in het reguliere onderwijs. Daar werden 7 klassen gestart voor in totaal 148 leerlingen. Vijf leerkrachten kwamen uit Italië. Zij waren 'op missie' en gingen voltijds aan de slag. Twee anderen werden ter plekke gerekruteerd en kregen een deeltijds contract. Wellicht gaat het om klassen in scholen waar tweetalig onderwijs Italiaans-Nederlands werd gegeven. Limburg telde in die tijd enkele tweetalige scholen, zoals verderop te lezen is.

De cursussen werden in Vlaanderen en

Wallonië op dezelfde manier georganiseerd. Er waren verschillende niveaus: *inferiore*, wat overeenkwam met de eerste twee jaren van het lager onderwijs; *medio*, met de twee volgende jaren; en *superiore*, met het vijfde jaar – in Italië kent het lager onderwijs maar vijf leerjaren. Ook bestond er een *livello unico*, waarbij alle niveaus samen les kregen. De *corsi doposcuola*, bedoeld voor de kinderen die naar een Belgische school gingen, werden buiten de normale lessen georganiseerd: op woensdagnamiddag, op zaterdagvoormiddag en -namiddag en tijdens de week vanaf 15.30 uur. Dat betekende dat de kinderen gemiddeld twee uur langer les kregen. De cursussen voor volwassenen (*livello unico*) vonden vooral 's avonds plaats. Ze duurden gemiddeld ook zo'n twee uur en waren eveneens toegankelijk voor andere buitenlanders. Ze werden georganiseerd in Belgische scholen of in lokalen die door de consulaten ter beschikking werden gesteld.

Studieboeken werden gratis aangeleverd en verschilden niet van de boeken die in Italië werden gebruikt: een *libro de lettura*, een leesboek, voor de (vijf) jaren van het lager onderwijs en een *sussidario* of tekstboek voor de tweede cyclus met het derde, vierde en vijfde leerjaar. Met deze handboeken konden de leerkrachten, naast het Italiaans, dezelfde vakken doceren als in Italië: vooral de geschiedenis en de geografie van Italië, die in de Belgische scholen nauwelijks aan bod kwamen.

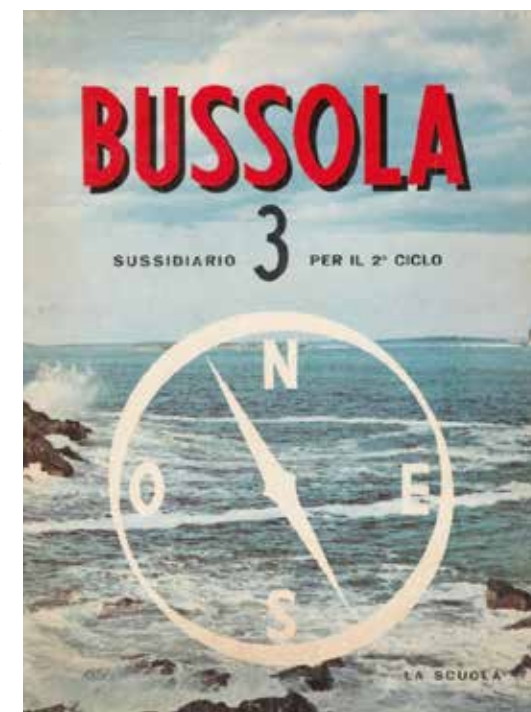
De cursussen die buiten de normale schooluren (*doposcuola*) werden georganiseerd, waren een echte voltreffer. In die mate zelfs dat het Italiaanse ministerie van Onderwijs zich verplicht zag om ook inspecteurs naar die scholen te sturen: de *Ispettorato scolastico*, verbonden aan het Italiaanse consulaat in Brussel. Zij zagen erop toe dat de cursussen wel degelijk verliepen in overeenstemming met de vigerende Ita-

liaanse wetgeving. Tegelijk werd het aantal onderwijsactiviteiten via de oprichting van nieuwe Direzioni didattiche uitgebreid zodat zoveel mogelijk leerlingen eraan konden deelnemen. Dat was onder meer het geval in Antwerpen en Genk, die één Direzione vormden. Vermoedelijk maakte ook de Direzione didattica van Hasselt er vanaf het begin van de jaren 1970 deel van uit, want de gegevens van de Direzione didattica van Antwerpen/Genk omvatten alle Italiaanse onderwijsactiviteiten in Limburg vanaf 1970.

De Direzione didattica van Antwerpen/Genk, jaren 1990

De enige officiële verslagen van de activiteiten van de Direzione didattica van Antwerpen/Genk – ze worden bewaard door de Ufficio scolastico in Brussel – geven alleen maar uitsluitel over de jaren 1990.

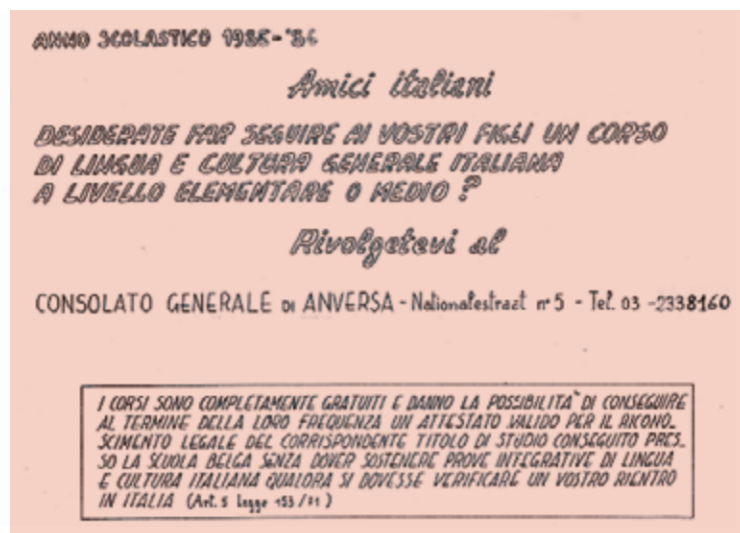
De Direzione didattica van Antwerpen/Genk regelde de onderwijsactiviteiten in de provincies Limburg en Antwerpen, en later ook in Vlaams-Brabant en in Oost- en West-Vlaanderen. Er werden vijf soorten cursussen ingericht. Allereerst de cursussen die in het Nederlandstalig leerprogramma werden ingepast en binnen de normale lessen werden gegeven. In Limburg ging het alleen om Onderwijs in Eigen Taal-cursussen (OETC), met meertalige lessen taal en cultuur. Ze werden vanaf 1991 aangeboden. Deze cursussen werden volgens een vast weekschema in de normale lessen ingepast: drie of vier lessen in het eerste en tweede jaar; drie lessen in het derde en vierde jaar en twee of drie lessen in het vijfde en zesde jaar. Op de tweede plaats kwamen de zogenaamde geïntegreerde cursussen, die ook plaatsvonden binnen de normale lessen, zij het in een losser verband. Daarnaast – en dat is nummer drie – werden er naschoolse cursussen georganiseerd voor kinderen en adolescenten.

Cover van een *sussidario* of tekstboek. (G. ZANINI, V. BIANCONI, R. BOTTICELLI, L. FAVERO, A. GIUNTI, A. MARCHETTI, C. PIANTONI, *Bussola sussidario 3 per il 2° ciclo*, Brescia, La Scuola, 1962)

Voor mensen die de schoolgaande leeftijd al voorbij waren, werd een vierde categorie, de zogenaamde 'volkskursus', ingericht. Tot het schooljaar 1991-1992 waren er ten slotte nog speciale cursussen om veertienplussers voor te bereiden op het Italiaanse examen van de middenschool, de eerste graad van het middelbaar onderwijs, en het behalen van het bijhorende diploma, de *licenza media*.

De meeste cursussen Italiaans werden in het lager onderwijs gedoceerd. Dat verklaart ook waarom we de meerderheid van de lesgevers en lesgeefsters op dat niveau aantreffen. Ze werden aangesteld door het Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken. Hoewel er geen kleuteronderwijzers aan het werk waren, bleken er toch voor-

Cover van een brochure van de Direzione didattica Antwerpen/Genk, schooljaar 1985-1986. (Ufficio scolastico de Bruxelles, 28, rue emile Claus, Elsene)

schoolse cursussen te zijn. Zo werkten er tijdens het schooljaar 1991-1992 vier onderwijzers in de tweetalige kleuterschool van Maasmechelen en drie tijdens de schooljaren 1995-1996 en 1996-1997. Ze gaven wekelijks zes uur Italiaans in de derde kleuterklas (het laatste jaar dus) om de kleintjes psychologisch voor te bereiden op het eerste leerjaar en om hun ook qua taal al een en ander bij te brengen. Het voorstel daarvoor kwam van de toenmalige Vlaamse minister van Onderwijs, Luc Van den Bossche, die in

zijn beleid heel wat aandacht schonk aan het voorschoolse onderwijs.

De geïntegreerde cursussen begonnen meestal op de eerste dag van het nieuwe schooljaar en liepen tot het eind ervan, terwijl de naschoolse cursussen ongeveer een week later startten en al in de tweede week van juni eindigden, volgens de instructies die uitgingen van de Italiaanse inspectie in België. De leerlingen werden ingedeeld op basis van leeftijd en niveau (*monoclassi*),

of er werden leerlingen van verschillende leeftijden en niveaus bij elkaar gezet (*pluriclassi*). De eerste categorie is vooral terug te vinden bij de geïntegreerde cursussen, de tweede bij de naschoolse cursussen (en de 'volkskursussen'). Dat had begrijpelijkerwijs vooral te maken met organisatorische redenen, zoals de geografische spreiding van de cursusplekken en het feit dat een klas niet kon worden opgestart zonder een minimaal aantal ingeschreven leerlingen. Concreet waren er twaalf inschrijvingen nodig om een *monoclasse* te starten en acht voor een *pluriclasse*.

De Italiaanse lesgevers spraken geen Nederlands en konden daardoor niet lesgeven zoals zij dat wilden. De Vlaamse onderwijsautoriteiten waren op de hoogte van dat probleem en deden er dan ook alles aan om het Nederlands van de leerkrachten bij te spijkeren. Zo organiseerden ze in 1992 in Alden Biesen een cursus Nederlands op drie niveaus voor de leerkrachten die in het kader van het OETC actief waren. In totaal namen er 35 lesgevers van buitenlandse komaf aan deel, onder wie 15 Italianen, 14 Turken en 6 Marokkanen.

Het Comité d'Assistance Scolaire Italienne Flandre/Limbourg (CO.A.SC.IT), opgezet door het Italiaanse consulaat in Genk,

zorgde mee voor financiële ondersteuning en voor de praktische organisatie van de lessen van de vijf categorieën. Het betaalde de huur van de lokalen en de fotokopieën, regelde de aankoop van boeken en schriften en het transport van de leerlingen.

Op het einde van de jaren 1990 werd de Direzione didattica van Antwerpen/Genk ingelijfd bij de Direzione didattica Brussel. Vanaf dat moment werd de organisatie van de cursussen Italiaans en Italiaanse cultuur geregeld via het Italiaanse onderwijscentrum in de hoofdstad, in samenwerking met het CO.A.SC.IT in Genk. Dat was niet langer afhankelijk van het Italiaanse consulaat en was nu in privéhanden. De samenwerking bleek al snel erg waardevol. Het CO.A.SC.IT werd in heel Vlaanderen actief en zorgde voor bijzonder nuttige 'taalkundige' ondersteuning van de leerkrachten die door de Direzione didattica/Ufficio scolastico – de naamswijziging vond plaats in 2000-2001 – werden aangesteld om les te geven in het Vlaams Gewest.

De laatste jaren nam het aantal leerkrachten, dat door het Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken werd aangeworven, echter voortdurend af. Het bleek moeilijk om de verschillende opdrachten met elkaar te verzoenen omdat ze op meerdere plaatsen in Vlaanderen moesten lesgeven.

Direzione didattica van Antwerpen/Genk, overzicht van de cursussen in verhouding tot het aantal leerlingen (jaren 1990)

Uit deze tabel kunnen we afleiden dat 1500 tot 2000 leerlingen van Italiaanse afkomst in de jaren 1990 een cursus volgden in de regio Antwerpen/Genk. Bron: Archives Ufficio scolastico de Bruxelles, 28, rue Émile Claus, Elsene.

LESSEN LEERLINGEN	GEÏNTEGREERD DAGONDERWIJS LAGER ONDERWIJS		GEÏNTEGREERD DAGONDERWIJS SECUNDAIR ONDERWIJS		NASCHOOLS LAGER ONDERWIJS		NASCHOOLS SECUNDAIR ONDERWIJS		VOLKSCURSUS / VOLWASSENEN 14-PLUSERS		SPECIALE CURSUSSEN DIPLOMA SECUNDAIR		TOTAAL LESSEN	TOTAAL LEERLINGEN
	SCHOOLJAREN	LESSEN	LEERLINGEN	LESSEN	LEERLINGEN	LESSEN	LEERLINGEN	LESSEN	LEERLINGEN	LESSEN	LEERLINGEN	LESSEN		
1991-1992	69	863	11	102	58	759	7	100	9	117	1	14	155	1955
1995-1996	37	484	7	37	55	658	7	85	21	245			127	1509
1996-1997	34	418	6	41	53	639	7	89	30	418			130	1605

Daarom begon de Vlaamse afdeling van het CO.A.SC.IT ter plaatse lesgevers te rekruteren. Door het aanbieden van contracten van bepaalde duur slaagden ze er toch in om aan de grote vraag naar Italiaanse lessen tegemoet te komen.

De Italiaanse staatsscholen in Limburg

Ook in de jaren 1960 en 1970 bleven Italiaanse arbeiders massaal toestromen in het Limburgse mijnbekken. De instroom ging door tot de sluiting van de Limburgse mijnen aan het eind van de jaren 1980. Terwijl de Italiaanse immigranten in Wallonië zich het Frans moesten eigen maken, stonden de immigranten in Vlaanderen voor een veel lastiger klus: Nederlands leren. En dat vormde een hinderpaal voor hun integratie. Bovendien overwogen de meeste Italianen

in die tijd nog niet om in België te blijven, maar droomden ze ervan om na een tijdje 'rijk en gerespecteerd' naar Italië terug te keren, zoals vader Salvatore in de film in het Calabrische dialect zegt aan Rocco. Het is dus begrijpelijk dat uitgerekend in Limburg de enige twee Italiaanse staatsscholen met een volledig leerplan het licht zagen. De scholen, in Vucht Eisden (Maasmechelen) en in Waterschei, werden opgericht in de postfascistische periode. Voor beide scholen beschikken we alleen over de gegevens van het schooljaar 1969-1970. De school in Maasmechelen telde toen 116 leerlingen en 10 lesgevers, van wie er maar 3 voor onbepaalde duur waren aangeworven. De school in Waterschei had 38 leerlingen en 3 lesgevers, van wie 2 met een contract van onbepaalde duur. In haar beginjaren leek de tweetalige school in Maasmechelen meer op een crèche annex kleuterschool. Maar

► Foto's genomen door Guido Zuliani bij de omvorming van de Italiaanse staatsschool in Maasmechelen. (privécollectie Guido Zuliani)

al gauw was er sprake van een echte Italiaanse school, met klassen zoals men die ook in het Italiaanse onderwijssysteem aantrof: met vijf leerjaren in het lager onderwijs en drie leerjaren in de eerste cyclus van het secundair onderwijs. Alle lessen werden in het Italiaans gegeven, met uitzondering van vier lessen Nederlands per week.

Het onderwijs in de twee Italiaanse scholen was kosteloos: de ouders moesten geen inschrijvingsgeld betalen en er werd geen financiële tegemoetkoming gevraagd voor de studieboeken of de schoolmaaltijden. De leerlingen werden bovendien gratis opgehaald. De kosten werden door het Italiaanse consulaat in Limburg gedragen. Volgens het getuigenis van een oud-leerling¹⁹, die aan het einde van de jaren 1960 lager onderwijs volgde in Maasmechelen, werd voor het transport van de kinderen geen echte autobus gebruikt, maar een bestelwagen waarin zitbanken waren aangebracht. Elke schooldag begon met het zingen van het

Italiaanse volkslied. De klassen in het lager onderwijs telden gemiddeld twintig leerlingen en de studieboeken waren dezelfde als in Italië. Zo herinnert de oud-leerling zich een boek met de titel *Il tamburino*. Hij merkt ook op dat de Italiaanse leerkrachten eerder jong leken, terwijl de Vlaamse vaak al op leeftijd waren.

Het succes van deze scholen was al met al beperkt. Slechts een klein aantal ouders stuurde hun kinderen naar een school met tweetalig onderwijs. De meeste kinderen beheersten het Standaarditaliaans niet en spraken alleen een regionaal dialect. In een Italiaanse school hadden ze dus evenveel problemen te verwachten als in een Vlaamse school. Vaak kozen de ouders ook voor het Vlaamse onderwijs omdat dat de integratie van de kinderen ten goede zou komen. De middelbare scholen waren bovendien minder succesvol dan de lagere afdelingen. Veel ouders beslisten om hun kind(eren) naar een Belgische school te laten overgaan.

Als zij toch niet naar hun geboorteland zouden terugkeren, wilden zij dat hun kinderen alle kansen op een fatsoenlijke baan zouden hebben. Daarvoor moest hun kennis van het Nederlands optimaal zijn. De meerderheid van de Italiaanse kinderen kwam na de lagere school ook terecht in het technisch of het beroepsonderwijs. Voor dergelijke beroepen (elektriciens, gespecialiseerde handarbeiders enzovoort) was een goede kennis van het Nederlands een absolute vereiste.

In het begin van de jaren 1970 werd duidelijk dat veel Italiaanse migranten inderdaad in België zouden blijven. Daarom stuurden de ouders hun kinderen bij voorkeur naar Belgische scholen zodat ze niet in de marge van de samenleving zouden terechtkomen. Het tweetalige onderwijs werd geleidelijk aan afgebouwd. Nieuwe inschrijvingen werden niet langer aanvaard. Het verhaal van Maasmechelen is in die context wel uitzonderlijk. Gepensioneerd mijnwerker Guido Zuliani besloot met zijn drie vrienden, eveneens gepensioneerde mijnwerkers, om de Italiaanse staatschool, die moest sluiten, om te vormen tot een Vlaamse kleuterschool. Ze namen ook de verbouwing voor hun rekening. Met de school wilden ze de integratie van Italiaanse en Vlaamse kinderen bevorderen door onderwijs in twee talen aan te bieden.²⁰ De lessen Italiaans werden wel geïntegreerd in het lessenspakket. Tot in het schooljaar 2014-2015 werd op die manier Italiaans gedoceerd, waarbij het CO.A.SC.IT lesgevers bleef aanwerven om de verspreiding van het Italiaans in de (Limburgse) regio te verzekeren.

'Proletariërs' in de Europese School in Mol

De Italiaanse afdeling in de Europese School in Mol werd opgericht in 1961. Toch kwa-

men er niet veel leerlingen opdagen. Alleen kinderen van Italiaanse (hoge) ambtenaren en wetenschappers konden immers worden ingeschreven en hun aantal bleek vaak niet voldoende om een klas op te starten. En dus vroegen Italiaanse arbeidersgezinnen, gesteund door diplomaten en katholieke missionarissen, om ook hun kinderen naar de Europese School te kunnen sturen. Na felle discussies stelde die zich uiteindelijk ook voor hen open. De school in een bos in de buurt van het Europees Centrum voor Atoomonderzoek in Mol, was ver van plaatsen zoals Eisden, Waterschei, Winterslag, Beringen, Leopoldsburg en Geel, waar de meeste kinderen woonden. Daarom kwam een gratis autobus hen elke dag ophalen en terugbrengen.

Helemaal gratis was het onderwijs in Mol echter niet. Voor het vervoer en de inschrijving werd er niet betaald, maar de kosten van de boeken, het lesmateriaal en de turnkledij moesten de ouders wel zelf ophoesten. Ook voor de educatieve uitstapen moesten ze betalen. Voor de Italiaanse arbeiders was dat een harde noot om te kraken. Maar om ervoor te zorgen dat hun kinderen de best mogelijke opleiding kregen, waren de Italiaanse immigranten tot veel bereid. En dus konden veel arbeiderskinderen toch aan dezelfde activiteiten deelnemen als de kinderen van de hoge Europese ambtenaren. Een uitzondering was de sneeuwklas. De uitgaven daarvoor gingen het budget van hun ouders ruim te boven. De klassen met Italiaanse kinderen in Mol telden gemiddeld niet meer dan tien tot vijftien leerlingen, van wie minder dan de helft ambtenarenkinderen. Het niveau van de lessen was hoog en slechts een minderheid van de leerlingen slaagde erin om na zes jaar af te studeren. Tussen 1961 en 1974 waren het er nauwelijks veertig.²¹ Zij zouden vrijwel allemaal hun studies voortzetten aan een Italiaanse universiteit.

Regisseur C. Pazienza, een oud-leerling van de Europese School in Mol, erkent dat zijn studies hem op het juiste spoor hebben gezet, zowel op persoonlijk als op professioneel vlak. Hij beschrijft zijn schoolloopbaan als een rijke en stimulerende ervaring: 'Deze school, in een bosrijke omgeving en ver van de verlokkingen (mode, auto's) en de schijn van de stad, was een heel aparte wereld, waar alle kinderen gelijk waren, naar hetzelfde doel toe werkten en niet wakker lagen van de sociale klasse waartoe zij behoorden'.²² Van een dergelijke omgeving dromen vanzelfsprekend alle lesgevers en ouders.

Aantal Italiaanse leerlingen ingeschreven aan de Europese school van Mol (van schooljaar 1961-1962 tot schooljaar 1973-1974)

SCHOOLJAREN	AANTAL LEERLINGEN
1961-1962	59
1962-1963	112
1963-1964	135
1964-1965	178
1965-1966	187
1966-1967	76
1967-1968	124
1968-1969	160
1969-1970	171
1970-1971	97
1971-1972	133
1972-1973	175
1973-1974	180
TOTAAL	1787

Bron: Ispettorato scolastico per il BE.NE.LUX., Corso di aggiornamento del C.N.R. per gli insegnanti dei corsi di lingua e cultura italiana in Belgio, Olanda e Lussemburgo. Atti del convegno, februari, april, september 1976, p. 61.

De kennis van het Italiaans vandaag

Het bevorderen van de kennis van het Italiaans in België is de afgelopen zestig jaar niet stilgevallen. De laatste jaren is het aantal leerkrachten dat door het Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken wordt aangesteld, echter fors gedaald. De Italiaanse regering heeft in het kader van de besparingen het mes gezet in de subsidies voor de verspreiding van de Italiaanse taal en cultuur. Daardoor zijn er vandaag maar twee Italiaanse onderwijscentra overgebleven: in Brussel en Charleroi. Anders dan Wallonië heeft Vlaanderen geen officiële akkoorden op ministerieel niveau afgesloten met de Italiaanse regering.²³ Wel zijn er samenwerkingsakkoorden tussen de Ufficio scolastico, de opvolger van de Direzione Didattica, en verschillende Nederlandstalige onderwijsinstellingen.

De doelgroep van de cursussen, die tegenwoordig worden georganiseerd, is gevarieerd. Eerst en vooral gaat het om kinderen en adolescenten van de vierde generatie. Zij worden vaak door hun ouders aangemoedigd om Italiaans te leren. De lessen betekenen voor hen meestal meer dan het verwerven van een extra taal. De kinderen en jongeren graven via het leren van het Italiaans in hun eigen verleden en kunnen zo hun identiteit uitbouwen. Daarnaast zijn er ook veel leerlingen die geen bloedbanden in Italië hebben, maar wel bevriend zijn met Italianen. Ten slotte zijn er ook jongeren en volwassenen die beseffen dat kennis van het Italiaans een troef kan zijn in hun professionele leven en in een wereld die alsmaar complexer en competitiever wordt.²⁴

De lessen worden gegeven in openbare en privéscholen, of in lokalen die door katholieke missies, de gemeenten en de Italiaanse onderwijscentra ter beschikking zijn gesteld. Er zijn twee types lesgevers. Een deel heeft in Italië een contract van

onbepaalde duur getekend en is tijdelijk naar België gestuurd. Zij zijn 'op missie' en genieten bepaalde financiële voordelen en verdere carrièremogelijkheden. Zij ressorteren onder de Ufficio scolastico in Brussel. Anderen worden ter plekke door het CO.A.SC.IT gerekruteerd en tekenen een contract van bepaalde duur. Hun bezoldiging is lager, omdat ze is gekoppeld aan het aantal cursussen en uren dat zij doceren. Toch moeten de beide groepen lesgevers dezelfde pedagogische standaarden naleven en dezelfde leerdoelen halen.

De verschillende cursussen verspreid over het hele Vlaamse Gewest kunnen rekenen op een aanzienlijk aantal leerlingen. Zo werden tijdens het schooljaar 2014-2015 in Vlaanderen ongeveer tachtig cursussen Italiaans en Italiaanse cultuur gegeven, geïntegreerd in het reguliere onderwijs of via naschoolse cursussen. De meeste van die cursussen waren gericht op leerlingen van het lager onderwijs, maar ook kleuters, leerlingen van het secundair onderwijs (eerste cyclus) en volwassenen volgen les. In totaal ging het om meer dan 1500 leerlingen.

Het merendeel van de cursussen wordt nog steeds gegeven in Limburg. Vanzelfsprekend heeft de aanwezigheid van Italiaanse mijnwerkers in die regio in de tweede helft van de 20e eeuw daar alles mee te maken. Vandaag zijn de kleinkinderen van Rocco aan de beurt om cursussen Italiaans te volgen. En misschien zetten zij hun eigen kinderen op het (Italiaanse) spoor.

Conclusie

Uit documenten van het Italiaans ministerie van Buitenlandse Zaken en uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat de lessen Italiaans tegenwoordig erg populair zijn. Slechts drie talen zouden meer studenten hebben, namelijk het Engels, het Frans en

het Spaans. De Ufficio scolastico in Brussel heeft de onderwijsregelingen in de loop der jaren aangepast waardoor de cursussen Italiaans nu ook openstaan voor niet-Italianen. Dat staat onder meer te lezen in het *Piano dell' Offerta Formativa 2014-2015*, het document waarin de Ufficio scolastico de leerdoelstellingen uiteenzet. Met de cursussen geeft de Italiaanse overheid mensen met Italiaanse roots de kans om de banden met de Italiaanse cultuur aan te halen. Daarnaast hoopt ze de wereldwijde verspreiding van het Italiaans te bevorderen.²⁵

Vanaf het begin van de 20e eeuw konden Italiaanse immigranten in België lessen volgen in de Italiaanse taal en cultuur: op school of in cursussen die na de school- of werkuren werden gegeven. In Limburg gingen veel Italiaanse arbeiders er vanuit dat het verwerven van het Standaarditaliaans een troef was bij hun (geplande) terugkeer naar Italië. Volgende generaties, die er niet langer voor kozen om naar Italië terug te keren, wilden (en willen) vooral de taal en cultuur van hun voorouders (her)ontdekken om hun identiteit te ontwikkelen en te verfijnen.

Tegenwoordig volgen ook veel niet-Italianen de cursussen. Via de taal willen ze toegang krijgen tot de Italiaanse kunst- en muziekgeschiedenis. Of ze leren Italiaans om professionele redenen.

Ondanks het dalende aantal lesgevers neemt het didactische aanbod niet af. Het hele jaar door worden er taalcursussen georganiseerd en tijdens de vakantieperiodes vinden er intensieve stages plaats: voor kinderen en volwassenen en voor Italianen en niet-Italianen. Zo kunnen ook de kleinkinderen van Helena, Rocco's vriendinnetje in de film, samen met vele anderen kennis maken met het Italiaans.

- 1 Anne MORELLI, *Immigration italienne en Belgique aux XIX et XX siècles*. In : A. MORELLI (édit.) *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique, de la préhistoire à nos jours*, Brussel: Couleur livres, 2004, p. 201.
- 2 Anne MORELLI, *Immigration italienne en Belgique* [...], p. 203.
- 3 Arcangelo PETRANTO', *Histoire des Italiens en Belgique de César à Paola*, Brussel: Acli, 2000, p. 200.
- 4 Arcangelo PETRANTO', *Diffusion de la langue et de la culture italienne en Belgique*. In: *Micromégas*, (1981)2-3, p. 103.
- 5 Anne MORELLI, *Fascismo e antifascismo nell'emigrazione italiana in Belgio (1922-1940)*, Rome: Bonacci, 1987, pp. 17-18.
- 6 Marco MARTINIELLO, *Leadership et pouvoir dans les communautés d'origine immigrées*, Parijs: L'Harmattan, 1992, p. 129.
- 7 Ada LONNI, *Perché partire ?* In: Alain FORTI (red.), *Da Roma a Marcinelle*, Fleurus: Paragraph, 2004, pp. 21-27.
- 8 Flavia CUMOLI, *Dai campi al sottosuolo. Reclutamento e strategie di adattamento al lavoro dei minatori italiani in Belgio*. In: *Storicamente*, <http://storicamente.org/emigrazione-italiana-in-belgio>, 2009.
- 9 Anne MORELLI, *La presse italienne en Belgique, 1919-1945*, Parijs: Éditions Nauwelaerts, 1981, p. 3.
- 10 Annette EVRARD, *25000 enfants d'immigrés dans nos écoles: quel avenir pour eux?: analyse comparative des dispositions législatives et réglementaires belges et françaises en matière de scolarisation des enfants de migrants*, Louvain-la-Neuve: Cabay, 1983, p. 110.
- 11 Anne MORELLI, *Fascismo e antifascismo nell'emigrazione italiana in Belgio (1922-1940)*, Rome: Bonacci, 1987, pp. 88-89.
- 12 Philippe HAMBYE & Silvia LUCCHINI, *Diversité sociolinguistique et ressources partagées. Regards critiques sur les politiques d'intégration linguistique en Belgique*. In: *Noves SL Revista de Sociolinguística*, <http://www.gencat.cat/llengua/noves/noves/hm05primavera-estiu/docs/hambye.pdf>, 2005.
- 13 Richtlijn 77/486/EEG van de Raad, 25 juli 1977, in verband met het onderricht op maat van kinderen van migrerende werknemers.
- 14 De Dante Alighierivereniging werd opgericht in Rome, in 1889, door een groep intellectuelen onder leiding van de dichter Giosué Carducci. De vereniging wilde wereldwijd ijveren voor het 'behoud en de verspreiding van de Italiaanse taal en cultuur, aan Italianen in het buitenland de kans geven om de geestelijke banden met het vaderland aan te halen en buitenlanders de liefde voor de Italiaanse beschaving bij brengen'. KB van 18 juli 1893, nr. 347.
- 15 Arcangelo PETRANTO', *Diffusion de [...]*, p.103.
- 16 Roger AUBERT, Felice DASSETTO, Michel DUMOULIN, *L'immigration italienne en Belgique. Histoires, langues, identités*, Brussel: Istituto italiano di cultura, 1985, p. 20.
- 17 Anne MORELLI, *Fascismo e [...]*, pp. 88-89. Dit citaat is een vertaling uit het Italiaans.
- 18 Giacomo SARTORI, *L'emigrazione italiana in Belgio*, Rome: Cristallo, 1962, p. 188. Dit citaat is een vertaling uit het Italiaans.
- 19 Interview met Claudio PAZIENZA door Carla CAMPANELLA, 24/10/2014.
- 20 Maria Laura FRANCIOSI, Sergio SCOCCHI, Anna TANINI, *Per un sacco di carbone*, Brussel: Acli, 1996.
- 21 Zie de activiteitenverslagen van de Italiaanse Nationale Raad voor Wetenschappelijk Onderzoek van 1976.
- 22 Interview met Claudio PAZIENZA door Carla CAMPANELLA, 24/10/2014.
- 23 Tijdens het schooljaar 1997-1998 werd het *Charte de partenariat entre la Communauté française de Belgique et la République italienne* voor het eerst uitgevoerd in het kader van het *Programme d'ouverture aux langues et cultures*, dat tot 2012 *Programme de Langue et Culture d'Origine* heette.
- 24 Carla CAMPANELLA, *Pourquoi encore enseigner l'italien à la quatrième génération ?* In: *Agenda interculturel*, (2014)322.
- 25 Decreet van 16 april 1994, n. 297, *Approvazione del testo unico delle disposizioni legislative vigenti in materia di istruzione, relative alle scuole di ogni ordine e grado (art. 636 déjà Loi 153/1971)*. Officiële mededeling van het Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, Directoraat-Generaal voor de Italianen in het buitenland en het migratiebeleid, Bureau II, 7 augustus 2003, n. 13, *Promozione e diffusione della lingua e cultura italiana per la collettività all'estero. Politiche di intervento, adempimento e scendenzario*.